

Ученые записки Таврического национального университета им. В. И. Вернадского. Серия «Филология. Социальные коммуникации». Том 24(63) №1. Часть 1 2011 г. С. 343 – 350.

УДК 81'37

СЕМАНТИЧНА ЕВОЛЮЦІЯ ПРЕДИКАТНОЇ ЛЕКСИКИ В КОНТЕКСТІ МАГІЧНОЇ ПРАКТИКИ

М. В. Жуйкова

*Волинський національний університет ім. Лесі Українки,
м. Луцьк*

У статті розглянуто мовно-культурний механізм, на основі якого предикат **розв'язати** набув нового значення. Таким механізмом є функціонування цього слова в контексті ритуально-магічних формул (замовлянь) типу «Як робиться А, так хай робиться В», «Яким є А, таким хай буде В», що супроводжують магічний обряд.

Ключові слова: вторинна номінація, образна предикатна лексика, магічний обряд, замовляння.

Постановка проблеми. Обговорюючи механізми виникнення образної предикатної лексики східнослов'янських мов, не можна оминати увагою таку специфічну сферу архаїчної культури, як магія. Магія як вияв первісного світогляду і як конкретна практична діяльність була настільки важливим складником життя традиційного суспільства, що не могла не відіграти величезну роль у становленні мовних одиниць та формуванні їхньої семантики.

Дослідники мови давно звернули увагу на те, що магічна діяльність того чи того народу в її різноманітних формах і виявах (лиходійні обряди, любовна магія, ворожіння, а також прикмети, тлумачення снів тощо) знайшла відбиття у фразеологічних одиницях — ідіомах, клішованих формулах, ситуативних фраземах, приказках (див., наприклад, вирази *на бобах розводити, заговорити зуби, встати з лівої ноги, топтати ряс, собаку з'їсти, мов з гуски вода, з роси та з води!*; рос. *как в воду глядел, чудеса в решете, тупун тебе на язык!*; білорус. *араць дарогі, дарогу перасякерыць* та багато інших). Такі ідіоми створюють національний мовний колорит, відбивають деякі характерні особливості вірувань певного народу, хоча в цілому в їх основі лежить спільне для архаїчних традицій світоглядне начало. Ця ділянка фразеології викликає постійний інтерес у фразеологів, її дослідженню присвячено численні роботи, зокрема і монографічні (див. монографію білоруського дослідника В. Коваля [5]).

Міра розробленості проблеми. Зв'язки між сферою магії та лексичним фондом східнослов'янських мов залишаються практично недослідженими. Серед тих небагатьох лексем, генеза яких була розглянута саме під кутом зору зв'язків між семантикою та магічною практикою, можна назвати предикати *ворожити, насолити*, рос. *распоясаться, напустить* та його дериват *напускной, найти на кого (стих нашел)*¹. Подібні лексеми становлять інтерес не лише у плані мотивації і

¹ Два останні випадки було розглянуто В. В. Виноградовим, див. [3, с. 350 – 353, 663 – 665].

культурної зумовленості (зауважимо, що сам факт мотивації магичною практикою, як правило, встановити нескладно), а й в аспекті породження змісту, з огляду на ті мисленнєві процедури і психологічні механізми, які привели до формування нової мовної одиниці.

Мета статті полягає у виявленні шляхів семантичної еволюції українського образного предиката *розв'язати*, який, на нашу думку, зобов'язаний своїм семантичним розвитком вживанню в тексті замовлянь.

Серед найважливіших чинників, що спричинились до сенсотворення, назвемо дві загальні особливості світосприйняття і мислення архаїчної людини. Це, по-перше, висока міра синкретичності у сприйнятті явищ дійсності, тобто інтерпретація і кваліфікація деяких різних з погляду носія сучасної свідомості явищ як тотожних, еквівалентних, а не просто подібних чи аналогічних; по-друге, принцип партиципації, сутність якого полягає у наявності численних прихованих зв'язків між різноманітними елементами живого і неживого світу. Ці два базові принципи безпосереднім чином і в різних аспектах впливають на носія традиційної культури: вони зумовлюють його орієнтацію в світі, формують вірування, ритуали, обряди, регулюють його повсякденну поведінку. Саме на них ґрунтуються і магичні прийоми.

Дж. Фрезер в своїй знаменитій книзі «Золота гілка» так схарактеризував мислення носія традиційної культури: «Магічне мислення базується на двох принципах. Перший з них говорить: подібне породжує подібне, або наслідок схожий на свою причину. Згідно з другим принципом, речі, які лише раз були в контакті один з одним, продовжують взаємодіяти на відстані після припинення прямого контакту. Перший принцип може бути названо законом подібності, а другий — законом дотичності чи зараження. З першого принципу, а саме з закону подібності, чарівник робить висновок, що він може вчинити будь-яку бажану дію шляхом простого її наслідування. На основі другого принципу він вважає, що все те, що він робить з предметом, буде мати вплив і на особу, яка колись була з цим предметом в контакті (як частина його тіла чи інакше)» [7, с. 19]. Отже, носій традиційної культури вважає, що в нашому світі існує принципова можливість піддати будь-яку людину чи інший об'єкт дійсності позитивному чи негативному впливу, причому незалежно від того, знає про це певна особа чи ні. Надзвичайно поширеними у всіх народів прийомами магії є ті, в яких відбувається перенесення якогось атрибута з одного предмета на інший. Так, якщо у людини болять зуби, треба потерти їх кісткою з тіла покійника чи землею з могили, і вони перестануть боліти, оскільки у мертвих зуби не болять. Кістка або частина мертвого тіла можуть придатися, коли треба приспати людину: достатньо обвести її довкола предметом, дотичним до світу мертвих, щоб і ця людина заснула мертвим сном і нічого не чула. В обох випадках покійник осмислюється як носій ознаки «відсутність відчуттів», а контакт з ним забезпечує перенесення цього атрибута на живу людину. У всіх традиційних суспільствах існує величезна кількість подібних прийомів впливу.

Розвиток магії призвів до появи особливих магичних формул — замовлянь, тобто закінчених, достатньо сталих фольклорних форм, яким приписується над-

звичайна, надприродна сила впливу на явища дійсності. Збирання та вивчення східнослов'янських замовлянь розпочалося ще на початку XIX ст.; в російській науці замовляння особливо активно вивчали представники міфологічної школи (О. Потебня, О. Веселовський, О. Афанасьєв, М. Крушевський). Глибокий аналіз генези, функцій та структури замовлянь належить видатному російському фольклористу та етнографу початку XX ст. М. Ф. Познанському, який у своїй роботі «Замовляння. Спроба дослідження походження та розвитку заговорних формул» дав точне і вичерпне визначення цього фольклорного жанру. На його думку, «замовляння — це словесна формула, яка має репутацію достатнього та неспростовного засобу для досягнення певного результату, за умови дотримання всіх необхідних для цього приписів, засобу, протистояти якому не може ані закон природи, ані індивід, якщо тільки він не використовує з цією метою якісь чари» [6, с. 102]. Отже, сила замовляння криється в тому, що в нього беззастережно вірять.

У текстах замовлянь часто описуються всі ті дії, що відбуваються в магічному обряді. Первісно, як вважає М. Познанський, текст просто супроводжував обряд, служив його коментарем, але згодом саме тексту були приписані основні магічні властивості і він став самодостатнім засобом магічного впливу. «Слово народилося з обряду, потім розділило з ним магічну силу і, нарешті, привласнило її собі всю цілком» [6, с. 302]. Вторинна роль магічних текстів виявлялась в тому, що вони коментували обряд, дублюючи в слові те, що відбувалося з речами чи істотами. Це призвело до часткового чи повного витіснення обряду, його редукції і заміни дійства промовлянням магічних слів. Дотик чи іншу дію було замінено текстом, в якому описувалася ця дія, а сам текст поступово набув ознак сюжетності, розгорнувся в опис цілого дійства.

Для магічного мислення характерне ототожнення явищ дійсності — носіїв однакових атрибутів, причому релевантними стають саме спільні ознаки двох речей, а всі інші, що забезпечують відмінність між ними, відсуваються на другий план, а інколи цілком ігноруються. Така особливість сприйняття речей архаїчним мисленням створює сприятливі умови для перенесення одного найменування на іншу сферу, для називання одною лексевою явищ, які, з сучасного погляду, належать до різних аспектів буття. Передусім це стосується предикатної лексики, яка служить для кваліфікації об'єктів дійсності і виконує дескриптивну функцію.

Магічна практика як специфічна форма людської діяльності сприяє встановленню умоглядної тотожності між реаліями, бо саме в цій практиці виробляються механізми передачі певних атрибутів від одної речі до іншої. В такий спосіб слово, яким позначено цей атрибут, починає співвідноситися з новими реаліями, розширює сферу своєї референції і набуває внаслідок цього нових семантичних властивостей. Цей процес відмінний від того, що прийнято називати метафоризацією, оскільки він базується на усвідомленні єдності, взаємної пов'язаності різних речей, а не їх окремішності, незалежності одна від одної. Предикати, що описують основну дію магічного обряду, є ядром, смисловим центром замовляння, оскільки називають ту ознаку, яка в магічному обряді має бути перенесена з одного об'єкта дійсності на інший. Сам факт використання одного предиката для номінації двох

різних ситуацій для носія традиційної свідомості є ознакою їх ототожнення, осмислення як еквівалентних попри очевидні відмінності на рівні їх конкретних спостережувальних ознак.

Предикат *розв'язати* в сучасній українській мові має значення «знайти відповідь, вирішити щось (задачу, проблему, справу тощо)». План вираження цього предиката вказує на його зв'язок з дією «розв'язувати», яка спрямована на мотузки, нитки та ін., тобто полягає у розплутуванні чогось заплутаного. Такий зв'язок і насправді було встановлено, але не шляхом умоглядної процедури порівняння двох ситуацій («розв'язування задачі з математики уподібнюють до розплутування мотузки»), а шляхом декларування їх паралелізму, тотожності, яке відбувається через магічний обряд.

Обряди, які спричинилися до утворення нового значення слова *розв'язати*, були поширені на українських та білоруських етнічних теренах. Учасниками обряду (активними або пасивними) виступали діти, а метою обрядової дії було забезпечити дитині розвиток розумових здібностей та успіх в житті (в пізніших, редукованих, варіантах обряду — перевірити, чи в дитини є здатність до роботи і до навчання). У найпоширенішому варіанті обряду для цього використовувалась засушена пуповина, на якій при народженні дитини зав'язували вузол. Якщо дитина у певному віці (три-чотири або шість-сім років, залежно від локальних варіантів обряду) була спроможна розв'язати свою пуповину, це означало, що в неї «розв'яжеться розум» і вона буде легко вирішувати всі життєві проблеми. За даними з Поділля, зібраними на початку ХХ ст. етнографом Є. Грицаком, треба, «як отпаде пупчик дитини, то сховати і дати дитині розв'язати, як виросте. Як розв'яже, то буде щасливе, або, як це дівчина, буде вміти шити й гарно вишивати» [Гриц., с. 95]. На білоруських теренах вважалося, що внаслідок розв'язування пуповини дитина набуде кмітливості і особливо добру пам'ять, бо їй «развязываецца памяць» [Weg., s. 131]. Як свідчить етнолог П. Богатирьов, на Закарпатті вважалося, що спроможність дитини розв'язати пуповину (або мішечок, де вона зберігається) є ознакою здатності в майбутньому до будь-якої роботи і науки: «*І розв'яже собі мішок, і та єму ўся робота розв'яже ся ў руки*»; «*Як розв'яже тот пуп, тоту ўсяку роботу може розв'язати*» [2, с. 253]. Що більше, якщо мати вчасно не зав'яже пуповину і не дасть дитині її розв'язати, то така дитина буде «*дурна, як маржина*»². П. Богатирьов записав також оповідь про одну жінку, яка в ранньому віці змогла розв'язати свою пуповину і з того часу самостійно навчилася читати, писати та грати на скрипці, причому ніколи не ходила до школи. Їй достатньо було лише подивитися, як роблять інші, щоб зробити те саме.

У гуцулів побутував й інший обряд розв'язування, призначений для того, щоб у дитини розвивалися розумові здібності. Його було зафіксовано відомим збирачем народних вірувань А. Онищуком. У цьому обряді вік дітей не має особливого значення, а сам обряд відбувається на Великдень: «*На Великдень, коли газда повертається зі свяченим до хати, діти стають на коліна. Газда розв'язує бесаги над їхніми головами і каже: “Аби сі вам так розум скоро розвезуваў, як сі бисаги*

² Тобто худоба.

скоро розвезують сі» [Онищ., с. 39]. У цьому варіанті обряду «розв'язуються» не руки, а розум дитини, тому й обряд здійснюється над головою. Для нас важливо передусім те, що розв'язування певного предмета, який має магичні властивості, ставиться у відповідність до здатності людини вирішувати різні життєві проблеми, тобто *розв'язувати* їх. Розв'язуючи руками пуповину чи мішечок, дитина розв'язує свої руки, робить їх готовими до різної діяльності; розв'язуючи торбу над головою дитини, батько розв'язує її розум.

З наведених мотивацій обряду можна зробити висновок, що розум і руки новонародженої дитини уявлялися зв'язаними, сплутаними. Це перешкоджало їхньому функціонуванню. Невидимий розум дитини вважався чимось згорнутим, схованим, подібним до пуп'янка на рослині, якому потрібно розкритись, щоб розквітнути. Ця ідея знаходить підтвердження в гуцульській номінації *дитина завезує ся*, якою описують запліднення жінки, початок вагітності [Шух., с. 11]. Отже, у стані «зав'язаності» дитина перебуває до часу народження. Сам акт народження також інтерпретується через концептуальне поле розв'язування, про що свідчить те особливе значення, яке надається при пологах розв'язуванню всіх вузликів на одязі жінки, розпусканню волосся і навіть зніманню кілець. Все це робиться для того, щоб дитині відкрилася дорога з того світу на цей³. Як зауважує етнолог А. Байбурин в своїй ґрунтовній праці про ритуали в архаїчній культурі, «само народження дитини уявлялось як “розв'язування” лона породіллі» [1, с. 94]. Розв'язування тут розуміється як відкриття. Воно протиставлено стану закритості, згорнутості, обмеженості. А. Байбурин звертає увагу на такі характерні російські евфемізми пологів, як *растряслась, рассыпалась, распуталась*, які вказують на семантику звільнення від пут⁴. Разом з тим семантика розв'язування стосується не лише породіллі, а й також дитини, адже її тільки в процесі народження розгортається, розпрямляється, позбувається зв'язаності. Показово, що протилежний перехід — зі світу живих у світ мертвих — супроводжується протилежними діями: зав'язуванням, закриттям, загортанням. «На покійникові застібаються всі гудзики і зав'язуються всі вузли. Крім того, повсюдно поширено звичай зв'язувати померлому руки і ноги» [1, с. 109].

Однак «розв'язування» дитини, досягнуте в акті народження, є тільки початком довгого процесу підготовки всіх органів дитини до життя. Окремі органи уявлялися зав'язаними ще довгий час після акту народження, а тому новонароджений сприймався як ще не готовий, неповноцінний у фізичному плані об'єкт, який повинен пройти шлях трансформацій. «По відношенню до новонародженого відкриття очей, “розв'язування” ніг, розуму і подібні дії означають його перетворення в людину, яке триває до 5 – 7 років» [1, с. 180]. Говорячи про розв'язування ніг,

³ На основі непрямих даних можна реконструювати українську ідіому *розв'язався світ* для позначення акту народження. Знаходимо у І. Нечуя-Левицького вираз *вдруге розв'язався світ*, який за семантикою рівнозначний до ідіоми *вдруге < наново > на світ народитися*: «Марині стало і в хаті веселіше, і на серці легше, неначе світ задля неї вдруге розв'язався» (І. Нечуй-Левицький, Дві московки).

⁴ Пор. польське дієслово *rozwiązać się* «народити дитину» [Sł. Dor.].

А. Байбурин має на увазі обряд знищення пут на ногах дитини, яка довго не ходить, і пов'язані з ним вірування⁵.

Додамо, що розв'язування стосувалося не лише ніг та розуму дитини, а й також рук і язика⁶, оскільки здатність до осмислених маніпуляцій з різними предметами, а також до говоріння з'являється у дитини тільки після перших років життя. Тому, щоб «робота розв'язалась в руки», потрібно ліквідувати невидимі пута на руках дитини. Саме для цього і призначено обряд розв'язування пуповини. Характерно, що дитина виступає в цьому обряді одночасно і об'єктом, і суб'єктом дії.

Таким чином, нове значення предиката *розв'язати* «вирішити щось» розвинулося в контексті тих ритуально-магічних формул, які супроводжували обряд розв'язування пуповини, торби чи іншого предмета з метою сприяти розвиткові дитини. Узагальнюючи різні варіанти таких формул, можна представити їх у вигляді: «Як розв'язується *A*, так хай розв'яжеться *B*». Цей тип перенесення найменування є відмінним від метафоризації та метонімізації. Його можна назвати каузативним перенесенням назви, адже він базується на причинно-наслідковому зв'язку між явищами дійсності, який для носія традиційної культури є реально існуючим, а не уявним. Зрозуміло, що встановлення подібних зв'язків характерне для носіїв певного типу світобачення.

Описи обряду в етнографічних джерелах дають уявлення про те, як змінювалася сполучуваність предиката *розв'язати* в правій частині магічної формули. Спочатку дієслово приєднувало імена *руки, ноги, розум, пам'ять, язик*, що відповідало уявленням про певний (умоглядний) стан речей. Згодом на місці цих конкретних іменників з'явилися абстрактні, такі як *робота, справа, діло* («*тоту ўсяку роботу може розв'язати*»), тобто назви тих видів діяльності, на які була спрямована інтелектуальна чи фізична активність особи. Внаслідок синкретичності світосприйняття процес чи результат дії могли називатися так само, як орган тіла, який використовується для досягнення цього результату; наприклад, слово *язик* і дотепер позначає і орган мовлення, і здатність до мовлення, аналогічно слова *око, вухо*. Отже, суміжність понять «руки» — «робота» призвела до перенесення предиката з першого на другий, що зрештою і спричинилося до утворення нового значення.

Висновки. Розглянутий випадок дає уявлення про те, як в межах архаїчної культури, заснованій на принципах синкретичності і партиципації, діяв механізм творення нових змістів. Вирази *розв'язати руки, розв'язати розум* генетично були не метафоричним утворенням, а цілком буквальною номінацією певної ситуації. Так само далеким від метафоризації був процес переходу від виразу *розв'язати*

⁵ Білоруський етнограф М. Нікіфоровський зафіксував вірування білорусів в те, що кожна дитини до народження має на ногах невидимі пута, і, якщо дитина довго не може самостійно ходити, це значить, що пута занадто міцні. Тому треба їх розрізати. Для цього мати пряде без веретена якомога довшу і товстішу нитку, робить з неї путо і надягає на ніжки дитини, потім ставить дитя на ніжки («дибки») і одним рухом розрізає путо ножом [Никиф., с. 29]. Отже, семантика зв'язаності ніг дитини в народних уявленнях виражена більш експліцитно, ніж зв'язаність рук та розуму.

⁶ Що ж до розв'язування язика дитини як появи здібності до мовлення, то на існування уявлень такого роду красномовно вказує ідіома *язик розв'язався*.

руки до *розв'язати роботу*. Формування нового значення відбулося саме завдяки тим словесним формулам, які доповнювали і підсилювали дію обряду і самі мали статус магічних. Зауважимо, що в східнослов'янських мовах відсутні вирази на кшталт *зав'язати розум* чи *зав'язаний розум*, хоча реконструкція вірувань і обрядів дозволяє вважати, що розум дитини мислився зав'язаним до того часу, поки його не розв'язували в обряді. Отже, потреба номінувати мету обряду й породила зрештою нове значення слова *розв'язати*.

Очевидно, що описаний механізм, який спирається на специфічне, відмінне від сучасного наукового, розуміння причинно-наслідкових зв'язків, є далекий від типової метафоризації, при якій явища чи ситуації зближуються у свідомості мовців на основі встановлення подібності між ними. Внаслідок дії архаїчного механізму породжувались необразні номінації, тобто номінації, що не містили в плані вираження відсилки до образу донорської зони. Причина цього очевидна: для архаїчної свідомості донорська і реципієнтна зони сприймалися як одна. Отже, доцільно вважати, що для номінацій типу *розв'язати* в діячності мови не була характерна так звана дводенотативність, яку вважають особливістю метафоричних номінацій.

Зауважимо, що розглянутий випадок — утворення образного предиката *розв'язати* на основі його включення до сакрального тексту — не можна вважати унікальним. Близький механізм семантичної еволюції призвів до утворення образних значень дієслів *танути*, *горіти*, *кипіти*, *палати*, *сохнути*, *в'янути*. Маємо на увазі ті переносні значення цих дієслів, які співвідносяться зі станами людини як соматично-психічної цілісності. Один з названих випадків — утворення предиката *танути* у значенні «марніти, поступово втрачати життєві сили» — докладно розглянуто у нашій роботі [4]. Названі предикати є знаками вторинної номінації і сприймаються носіями сучасної мовної свідомості як образні, метафоричні (що відбито у тлумачних словниках української, російської та білоруської мов). На семантичному розвитку цих дієслів безпосередньо позначилась магічна практика наших предків, і в першу чергу — включення цих предикатів до складу сакральних формул, яким в минулому приписувалася надзвичайна сила.

Література

1. Байбурин А. К. Ритуал в традиционной культуре. Структурно-семантический анализ восточнославянских обрядов / А. К. Байбурин. — СПб., 1993. — 270 с.
2. Богатырев П. Г. Вопросы теории народного искусства / П. Г. Богатырев. — М., 1971. — 544 с.
3. Виноградов В. В. История слов / В. В. Виноградов. — М., 1999. — 1138 с.
4. Жуйкова М. В. Метафора й обряд / М. В. Жуйкова // Мовознавство. — 2003. — №6. — С. 55 – 60.
5. Коваль В. И. Восточнославянская этнофразеология: деривация, семантика, происхождение / В. И. Коваль. — Гомель, 1998. — 213 с.
6. Познанский Н. Заговоры: Опыт исследования происхождения и развития заговорных формул / Н. Познанский. — Петроград, 1917. — 352 с.
7. Фрэзер Дж. Дж. Золотая ветвь: Исследование магии и религии / Дж. Дж. Фрэзер. — Москва, 1986. — 786 с.

Скорочення джерел

Гриц. — Грицак Є. Дитина в українських народних повір'ях / Є. Грицак // Неопалима купина. — 1995. — № 3 – 4. — С. 75 – 100.

Никиф. — Простонародные приметы и поверья, суеверные обряды и обычаи, легендарные сказания о лицах и местах / Собрал в Витебской Белоруссии Н. Я. Никифоровский. — Витебск, 1897. — 337 с.

Онищ. — Онищук А. Народний календар у Зелениці, Надвірнянського повіту (на Гуцульщині) / А. Онищук // Матеріали до української етнології. — Т. XV. — Львів, 1912. — С. 1 – 61.

Шух. — Шухевич В. Гуцульщина. В 5 ч. / В. Шухевич. — Ч. 3. — 2-е вид. — Верховина, 1997 – 2000.

Sł. Dor. — Elektroniczny przedruk «Słownika języka polskiego» [Электронный ресурс] / pod red. W. Doroszewskiego. — Режим доступа: <http://www.pwn.com.pl>

Wer. — Wereńko F. Przyczynek do lecznictwa ludowego / F. Wereńko // Materiaiay antropologiczno-archeologiczne i etnograficzne. — Kraków, 1896. — Т. 1. — С. 99 – 228.

Жуйкова М. В. Семантическая эволюция предикатной лексики в контексте магической практики.

В статье рассматривается культурно-языковой механизм, который привел к развитию образного значения предиката **розв'язати**. Таким механизмом является функционирование данного слова в контексте ритуально-магических формул (заклинаний) типа «Как делается А, так пусть делается В», «Какое А, таким пусть будет В», сопровождающих магический обряд.

Ключевые слова: вторичная номинация, образная предикатная лексика, магический обряд, заклинания.

Zhujkova M. V. Semantichna evolution of predikatnoy of vocabulary in context of magic practice.

the article deals with linguocultural mechanism that serves the basis for the acquisition of a new meaning of the predicate **rozvjazaty** (to solve (a problem)), namely the word's functioning in the context of ritual-magic formulas (exorcisms) that accompany magical ceremonies. These are the following formulas: “As A is done, let B be done”, “As A is, let B be”.

Key words: secondary nomination, figurative predicative vocabulary, magical ritual, exorcism.

Статья поступила в редакцию 9 ноября 2010 г.